

Український індивідуалізм (історіографічний аспект проблеми)

У всі часи феномен людини, формування її особистості хвилювала мислителів, які намагалися зрозуміти внутрішню організацію людської істоти, мотиви її діяльності, моральні аспекти її поведінки. І це цілком зрозуміло, адже за пізнанням природного і соціального світу завжди стоїть проблема буття самої людини. Про що б не розмірковувала людина, намагаючись досягнути таємниці оточуючого її світу, врешті-решт рано чи пізно вона звертає свою увагу на саму себе.

Темою цієї статті є розкриття феномену українського індивідуалізму. Проблема особистості, індивідуальності, індивідуалізму - одна з найактуальніших сучасної наукової думки. Підвищений інтерес до людини як до індивідуального феномена, як особистості - характерна прикмета соціально-філософської і культурологічної думки, особливо в переломні епохи розвитку світової історії. В ХХ столітті до теми особистості, до питань розвитку індивіда, його духовно-моральної цілісності зверталися Безклубенко С.Д., Бистрицький Є.К., Іванов В.П., Ільєнков Е.В., Кон І., Леонтьєв О.М. та ін. Прагнення філософів і культурологів поставити й обговорити проблеми вибору, відповідальності, вини, персональних обов'язків і прав є одним із симптомів суспільного оновлення.

Практично всі суспільні науки звертаються до цього предмету дослідження: як об'єкт наукового пізнання особистість з її індивідуалізмом стоїть у центрі філософського і соціологічного знання; нею займаються і етика, і педагогіка, і генетика та інші науки. Кожна наука, яка вивчає людину, розглядає особистість під притаманним їй кутом зору, зосереджуючи увагу на різних аспектах і умовах індивідуальної цілісності, автономії та активності, але не відділяючи від того, що породжує її - культури.

Термін "культура" (від латинського cultura - обробіток, вирощування, леліання, виховання, розвиток, планування), як відомо, налічує сьогодні багато тлумачень. У самому широкому плані розуміють культуру як

протилежність природі, сукупність результатів людської діяльності. Існує принаймні три “підходи” - три аспекти з’ясування того, що являє собою культура. Перший – “антропологічний” - коли під культурою мають на увазі спосіб життя суспільства, народу чи групи народів (первісна культура, східна культура, європейська культура і т.п.); другий – “галузевий” - коли під культурою розуміють певний аспект суспільного життя (економіка, наука, культура і т.д.); третій – “гуманітарний” (або аксиологічний), коли оцінюють ступінь “цивілізованості” особи чи групи людей, навіть народів (“культурна людина”, “культурні народи”, “некультурно”, “висока культура”, “масова культура”, “елітарна культура” і т. д і т.п.). В найширшому розумінні культура постає як усе те, що є не лише очікуваним результатом, але і несподіваним наслідком суспільної діяльності людей [1, с.4-5].

Коли говорять про культуру, то здебільшого мають на увазі все-таки позитивні результати цілеспрямованої діяльності людей: насамперед і головним чином – предметні, речові результати (твори мистецтва, архітектурні споруди, технічні конструкції тощо). Проте таке трактування поняття одностороннє, неповне і неточне. Якщо культура - це всього лише плоди рук та розуму, “законсервовані”, “закуті” у більш чи менш тривкий матеріал, то вона справді позбавлена розвитку, отже, й майбутнього. Вона ніби відразу “мертва”, як антикваріат. Обмеженість погляду на культуру як на зібрання творів полягає в тому, що з поля зору випускається чи не найважливіший аспект культури - сам процес творення культурних цінностей.

Таким чином, можна зробити висновок, що “культура - це не тільки зібрання творінь, це і сукупність певних реальних “живих” людських знань та вмінь, “закодованих”, “зашифрованих”, що перебувають у “згорнутому” вигляді, - мов програми в комп’ютері, - у мозку (розумі) людей; культура, - це незупинний процес взаємообміну, в ході якого живі люди збагачують - вдосконалюють та поповнюють-свої знання та вміння шляхом освоєння створеного попередниками і, в свою чергу, власною творчістю поповнюють, збагачують культурну скарбницю свого народу, в ідеалі – і людства” [2, с.9].

В якості суб'єкта культури людина може бути охарактеризована з позицій загального і особливого як особистість і як індивідуальність. Поняття **“індивідуальність”** означає ті особливі соматичні, психологічні, світоглядні якості, які відрізняють дану людину від усіх інших людей. Індивідуальність особистості визначає її духовний потенціал і дуже тісно пов'язана зі свободою вибору і самовизначенням. Поняття **“індивід”** позначає людину як одиничного представника людського роду, який належить одночасно і природі і людському суспільству. **“Особистість”** – це індивідуальна людина як суб'єкт суспільного життя, спілкування і діяльності, а також своїх власних сил, здібностей, потреб, інтересів, прагнень тощо” [3, с.269], - стверджують сучасні науковці. Це поняття вироблене для відображення соціальної природи людини, розгляду її як суб'єкта соціокультурного життя, визначення її як носія індивідуального начала, що саморозкривається в контекстах соціальних відносин, спілкування і предметної діяльності. Природа людини виявляється біполярною: в постійній **“нероздільності і незлитності”** знаходяться її зовнішня, нормативно орієнтована соціальна сторона і вільно окреслювана внутрішня. Так само двоїсто орієнтованою уявляється і динаміка особистості: розвиток самосвідомості, соціалізація і процес виділення себе із соціуму.

Завжди не байдужим є первинне значення вихідних термінів, оскільки в ньому акумульований найперший, найглибинніший досвід виокремлення даного типу реальності. Слово **“індивідуальність”** складається з основи латинського дієслова *divido* (**“розділяю”**) і заперечного префікса *in-* і етимологізується, таким чином, як **“не-роздільність”**, тобто ядро, яке не піддається подальшому поділу, залишається після всіх зовнішніх маніфестацій і характеризує людину в її неповторності, інтимній сутності. В перекладі з французької **“індивідуальність”** (*individualite*) означає самотність, суверенність людини. Слово **“особистість”** в Стародавній Греції означало театральну маску, яку одягав актор, потім самого актора і ті ролі, які він грав у спектаклі, а потім і в житті. У римлян термін

“особистість” вживався не інакше, як в контексті певної соціальної ролі – особистості батька, царя тощо. Слово *personnel* (від латинського *personalis*), що вживалося просто як граматичний термін, у XV столітті почало означати взагалі “особистий”. У французькій мові слово “особистість” (*personnalite*) з’явилося в епоху Відродження, але до XVIII століття вживалося рідко [4].

У філософському плані особистість – це те, що протилежне загальному, те, що відрізняє дану людину від інших. Формування особистості як у філо-, так і онтогенезі завжди припускає взаємодію людини в суспільно-виробничій діяльності. Участь індивіда в системі спілкування з іншими людьми сприяє формуванню його як особистості, яка тільки у своїй діяльній активності має бути виявлена і відкрита як для самої себе, так і для інших.

В культурно-історичній перспективі образ особистості зображується як образ творця, носія і споживача матеріальних і духовних цінностей. При цьому найяскравішими рисами особистості виявляються її творчі риси, які визначають своєрідність індивідуальної участі в культурному житті. Дослідника культури повинно цікавити як загальне, так і особливе в особистості. Вивчення типологічних особливостей супроводжується в культурології характеристикою унікальних і неповторних цінностей. Для культуролога особистість – це цілісний індивід в єдності його внутрішніх і зовнішніх, природних і культурних, фізичних і духовних рис і проявів.

В реальному процесі формування особистості, людської індивідуальності бере участь все предметне буття світу людини, весь світ практичного життя, який оцінюється за одним критерієм: “культурне те, що зберігає і утверджує кожную особистість” [5, с.45]. Соціалізуючись, особистість у своєму розвитку вступає у взаємодію з культурою: по-перше, вона засвоює культуру, стаючи об’єктом культурного впливу; по-друге, вона функціонує в культурному середовищі як носій і виразник культурних цінностей; по-третє, створює культуру, будучи суб’єктом культурної творчості. В кожному з цих відносин культури і особистості певна ступінь відповідності між культурою і особистістю абсолютно необхідна для

існування як особистості, так і культури. Характер цієї відповідності залежить від об'єктивних і суб'єктивних факторів. Він визначається, зокрема, тим, в якій функціональній сфері культури діє людина, чим слугують культурні предмети: знаряддями чи матеріалами праці, засобами комунікації, знаками тощо. [6, с.9].

Єдність культури і особистості виявляється ще в тому, що культура утворює “світ людського” – ту сукупність умов і визначеностей, через яку людина виявляє себе у повноті своїх можливостей. Тому криза певної сфери культури супроводжується кризою особистості, процесами відчуження і деперсоналізації людини, руйнуванням внутрішнього світу людини, виявленням антигуманного ставлення людини до інших людей.

Ідея людини, звернення до людського життя, обстоювання гідності людської особистості були не новими для філософських роздумів в Україні. Так, в Київській Русі відбувається ствердження людини як вільної індивідуальності, яка повертається до себе самої, відчуваючи себе людиною серед людей; проголошується цінність мислячої особистості як такої. Як і в Західній Європі, в Україні, епоха Відродження ознаменувалась відкриттям людини і світу. Культурно-освітні діячі, письменники-полемісти висловили у своїх творах думки, що засвідчили крах середньовічного світогляду, народження нової людини – творця і носія нової культури, наріжним каменем якої стало: “Людина може створити все – варто лише захотіти” [7, с.298]. Гуманісти вітчизняного Відродження підійшли до розуміння людини як незалежної особистості, яка усвідомлює своє призначення у Всесвіті і спрямовує це усвідомлення на опанування його (Всесвіту) безмежності. Українські просвітники зверталися до розв’язання проблеми сутності особистості, абсолютизації її розуму, обґрунтування шляхів досягнення щастя.

Починаючи з XIX століття і до кінця XX в Україні спостерігається зростання зацікавленості такою рисою українського характеру як індивідуалізм. Так, відомий науковець XX століття В. Винниченко (1880 -

1951) вважає, що оздоровлення суспільства не може здійснитись лише за рахунок індивідуальних зусиль, спрямованих до власного морального вдосконалення. Отже, робить він висновок, хоча “усякий конкордист навіть серед бушування дизконкордизму має сили творити в собі стан погодження й рівноваги своїх сил, досягаючи певного ступеня, але повноти щастя і він не може мати” [8, с.316]. Тому програма індивідуального морального вдосконалення доповнюється приписами колективної моралі, що передбачають реалізацію певних соціально-економічної, політичної, інтернаціональної програм.

Через те, що людина добровільно відмовилася від милості спасіння, обіцяної всім і опинилася поза церковною общиною, яка керувалася незмінними правилами, вона шукає розв’язання своїх проблем з позицій індивідуалізму, змушена сама накреслити межі власної свободи і сама рятувати себе. Саме в такій ситуації особистість шукає самоствердження у людській спільності, саме тоді народжується ідея людської солідарності. До того ж, Винниченко усвідомлює, що конструюючи тип соціальної особистості, яка багатьма узами пов’язана з навколишнім світом, саме форма колективного існування набирає значної ваги. Отже, проблеми людини слід вирішувати комплексно – у площині, де перетинаються індивідуальна і суспільна сфери людського життя.

Підсумовуючи результати історичного аналізу, здійсненого в праці “Загублена українська людина”, М. Шлемкевич (1894 - 1966) виділяє три типи української людини: гоголівський, сковородянський та шевченківський.

Гоголівською людиною він називає ту частину козацької провідної верстви, яка не могла задовольнитися біологічним життям “старосвітських поміщиків”. “Вона виходила на биті шляхи історії, а що на них не було вже українських поїздів, вона присідала до нових, російських імперських возів. При всій любові та при всьому прив’язанні до України, її звичаїв і народної культури, ті люди все ж впліталися в нове життя, тоді ще духовно непідтятої, молодой, повної розгону російської імперії” [9, с.320-321].

Інший тип людини, названий М. Шлемкевичем сковородянським, склався в період розвалу другої держави. Та людина не могла знайти собі місця в новому світі. В своїй душі, в самовдосконаленні, вона шукала нового, кращого світу, втікала у власну душевну шляхетність.

Сучасна українська людина – це шевченківська людина. Вона перейняла репрезентацію сучасного українства. “Та людина відверталася від старосвітського поміщицтва, від отупіння в достатку, до того окуплюваного кріпацькою неволею братів; вона, та нова людина, чекала апостолів правди й науки не для поринення в забуття, а для перетворення світу й життя на основі нового, праведного закону; і при всьому розумінні Гоголя, навіть пошані до “великого друга”, вона відкидала радикально пристосування до чужої сили в Україні” [10, с.322]. Ця людина, усвідомлена в собі в середині XIX століття, йде вперед через перешкоди, щоб на переломі сторіч, між XIX і XX, досягти свого духовного оформлення, завершення.

І в цьому полягає біда культури українського народу: весь час відбувається “перелом”, немає сталості, так само, як і сформованої загальнозначимої картини світу – необхідної умови “шаблонізації”, “конвеєрності” особистості як соціально значущого типу людини.

Характеризуючи український характер, однією з безумовних рис психічного укладу українця Д. Чижевський (1894 – 1977) називає індивідуалізм та прагнення до “свободи” в різних розуміннях цього слова; ця риса стає іноді в конфлікт до не менш характерних емоціоналізму і сентименталізму, чутливості та ліризму, - проти примирливості естетизму, прийняття ним усього в світі, оскільки воно є “прекрасне”, гармонійності тієї картини світу та життя, що розглядається перед естетичним зором. Так, індивідуалізм може вести до самоізолювання, до конфлікту з усім та усіма, до розкладу всякої життєвої форми; разом з тим індивідуалізм може вести і веде в певних випадках до глибоко-позитивних форм творчості та активності. Разом з тим з індивідуалізмом, що не хоче мати ніяких сталих, міцних основ поза межами індивідуума, а не може відшукати їх в ньому самім. З

індивідуалізмом, як стверджує Д. Чижевський, пов'язані і такі позитивні риси характеру, як “здібність до прийняття нового, тенденції до психічної еволюції, але і максимально негативні сторінки української історії – “шатость”, тенденція до взаємної боротьби, до руйнування власних і чужих життєвих форм, усі жорстокі та криваві сторінки української історії” [11, с.20].

Науковець дотримується позиції, що людське суспільство можливе лише тому, що є різноманітність і різнобарвність типів і психологічних осіб окремих людей, бо ніяке суспільство не склалося б із цілком однакових одно-типових індивідуумів. Так само стоїть справа і в філософії, і в культурі. “Вселюдське” значення, вічність окремих культурних форм є таке саме, як абсолютне значення окремих однобічних “напрямків”, “шкіл”, течій та стилів у мистецтві. Це різні прояви, різні реалізації, здійснення тих самих – абсолютної правди, краси, святості, справедливості. І цінність їх якраз і полягає в їхній індивідуальності, окремішності, бо якраз те, що в усіх них є індивідуальне і доповнює інші вияви, висвітлює абсолютні цінності з інших сторін, ще не виявлених в інших здійсненнях їх у історії. Отже, кожна людина зі своєю індивідуальною своєрідністю є однаково цінним і важливим елементом “морального всесвіту”.

Погляди Д. Чижевського на український індивідуалізм продовжує розвивати сучасний вітчизняний дослідник української ментальності П.І. Гнатенко у праці “Український національний характер” (1997).

Дана проблематика знаходить своє продовження і у працях інших сучасників. Так, О. Донченко та Ю. Романенко у праці “Архетипи соціального життя і політика”, розглядаючи основні властивості українського менталітету, детально зупиняються на проблемі українського індивідуалізму. Шукаючи його причини, дослідники слідом за М. Драгомановим та Б. Крупницьким вбачають тісний взаємозв'язок індивідуалізму зі сприятливими умовами ведення сільського господарства. Плідний ґрунт завжди був тут у достатній кількості, що виключало конкретну боротьбу за

розподіл земельних ресурсів і формування замкнених соціальних груп із протилежними інтересами – класів.

Праця на родючих землях українського лісостепу і степу сприяла формуванню малих соціальних груп, перешкоджаючи водночас утворенню характерних для мешканців північних і північно-східних земель великих патріархальних родин, у яких особистість неминуче “розчинялася” у комунітарному, общинному, “хоровому” (Д. Лихачов) началі. Звідси – властивий українському національному характерові індивідуалізм, поєднаний з ідеєю рівності, повагою до окремого індивіда і його свободи, гостре несприйняття деспотизму, абсолютної монархічної влади.

Українство не сприймало будь-яких автократичних та деспотичних форм правління, які запановують за умов максимальної ворожнечі в суспільстві. М’яка природа ніби заклала фундамент для волелюбності, спонтанності, автентичної емоційності та здорового індивідуалізму. В індивідуально-психологічному плані була мінімальна репресивність психокультури, а отже, й мінімум витіснення, заборон, мінімальний травматизм підсвідомого. Можна стверджувати, що вплив соціо-нормативних чинників на національну психіку тут не відчувався такою мірою, як на європейському Заході: механізми вторинного витіснення, внаслідок ізольованості селянських господарств, спрацьовували тільки епізодично, та й первинне витіснення (пов’язане з природними перешкодами), очевидно, не було жорстким.

Індивідуалізм українця, на думку авторів, має суттєві відмінності від індивідуалізму в європейській психокультурі, він характеризується такими рисами:

1) цей індивідуалізм – не активний, предметний, а сенсуалістично-споглядальний, інтровертивний, квістичний. Не індивідуалізм боротьби за інтереси і результат цієї боротьби, а індивідуалізм розмежування інтересів і поступок, індивідуалізм самозамкненості та ізольованості, партикулярний;

2) в українському індивідуалізмі відсутня інтенціональна складова. Він є індивідуалізмом втечі, елементарного біологічного виживання, а не індивідуалізмом життєствердження, індивідуалізмом самодостатньої тварини, а не арістотелівської *zoon politikon*;

3) український індивідуалізм через свою природно-біологічну спрямованість є антитезою публічності й соцієтальності, всього того, що ми називаємо сферою спільних справ – політикою [12, с.209].

Український індивідуалізм науковці тлумачать як еклектичне поєднання індивідуалізму трьох найпотужніших психокультур: орієнталізму, окциденталізму та американізму. Вони стверджують, що “поєднання східного квієтизму і споглядальності (орієнтальний елемент) із розвиненою сенсори кою (англо-американський елемент), з інтроспективністю та рефлексивністю (окцидентальний елемент) утворює, очевидно, якісно новий, своєрідний феномен. Постає автономна, самодостатня істота, яка навряд чи відчуватиме потребу в абстрактній соцієтальності” [13, с.220].

Поряд з цими позитивами для індивіда є і негативи для соціуму. Така суто природна самодостатність спонукає не до входу в суспільство, а до ізоляції від нього. Обмеження комунікації, концентрація на власних емоціях, переживаннях з часом переростають у справжній егоцентризм. Українець мислить не в категоріях “я – ти” (як американець) чи “я – ми” (як європеєць), чи “я – природа” (орієнтальний психотип), а “я – не я”. Зовнішній світ, який не стосується його безпосередніх потреб та інтересів, є нуль, чиста негачія, небуття. І якщо найближче оточення (батьки, друзі) мають шанси на взаєморозуміння, то будь-який інший, чужий, незнайомий уже не сприймається як рівний: це не людина, а річ.

Причиною формування деструктивного українського індивідуалізму є дистрес, що корелює з постійними переслідування нації. Адже рятуватись від переслідування краще поодинці, ніж разом, щоб не спіймали. Все це зафіксувалося в національному підсвідомому й актуалізується кожного разу,

коли доводиться приймати рішення: діяти разом чи поодиночі. Навіть прогножуючи неуспіх, українець обирає друге [14, с.221-222].

Отже, український індивідуалізм не є стратегією індивідуації, боротьби та подолання перешкод; це індивідуалізм розмежування інтересів і поступок, індивідуалізм само замкненості та ізольованості, зоологічний і партикулярний.

Незважаючи на підкреслений індивідуалізм та егоцентризм, українець відчужений від себе, оскільки діяльнісна підструктура його психіки налаштована на мертві речі (мертві в розумінні суб'єктивності), а не на рівних і тотожних йому абстрактних індивідів. З часом відчуження від інших переростає у самовідчуження, різновид епікурейської атараксії. Це самовідчуження можна було б назвати самовідчуженням замріяності, коли людина буквально замикається у світі особистих переживань, виявляючи активність лише в екстремальних моментах. Життя саме по собі, і людина сама по собі.

Таким чином, український індивідуалізм – це своєрідна еkleктична суміш східного і західного індивідуалізму. Але йому притаманні і специфічні, неповторні риси. Перші два різновиди належать до соціалізованого варіанта індивідуалізму, в той час як український індивідуалізм зберігає властиві лише йому природну безпосередність та біопсихічну орієнтацію. Він корелює з інтровертивністю та еkзекутивністю і посилюється за їхній рахунок, оскільки придушує соціетальне начало й організовану соціальну взаємодію. Історія української індивідуальності, особистості є феноменологією маргінальності, вона демонструє позицію втечі від світу, індивідну автаркію, - доходять висновку дослідники.

Література:

1. Див.: Безклубенко С.Д. Теорія культури. Учебний посібник. – К., 2002.
2. Безклубенко С.Д. Теорія культури. Учебний посібник. – К., 2002.
3. Современный философский словарь. – Москва, Бишкек, Екатеринбург, 1996.
4. Див. Будагов Р.А. История слов в истории общества. – М., 1971. – С. 134 – 139, 148 – 155; Резвицкий И.И. Философские основы теории

- індивідуальності. – Л., 1973. – С. 13, 56; Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самопознание. – М., 1984. – С. 87, 109.
5. Быстрицкий Е.К. Культура и личностное изменение человеческого бытия // Бытие человека в культуре. – К., 1992.
 6. Соколов Э.В. Культура и личность. – Л., 1972.
 7. Цит. за: Філософія Відродження на Україні. – К., 1990. – С. 298.
 8. Цит. за Горський В. С. Історія української філософії. – К., 2001.
 9. Шлемкевич М. Загублена українська людина // Хроніка-2000. Український культурологічний альманах. – Вип. 39 – 40. Т. 2. Україна: філософський спадок століть. – К., 2000.
 10. Там само.
 11. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992.
 12. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. – К., 2001.
 13. Там само.
 14. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. – К., 2001.